

Ірина Тарасенко,
молодший науковий співробітник
редакційно-видавничого відділу
Інституту археології НАН України

ПАМ'ЯТКИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ-БРОНЗИ, ДОСЛІДЖЕНІ НОВОБУДОВНИМИ ЕКСПЕДИЦІЯМИ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1950-х рр.

Статтю присвячено результатам діяльності новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР у зоні будівництва Каховського водосховища у 1950-х рр.

Ключові слова: новобудовні експедиції, 1950-ті рр., Каховське водосховище, доба енеоліту-бронзи, ямна, катакомбна, бабинська, сабатинівська і білозерська культури.

Запропонована стаття є історіографічним дослідженням, матеріал до якої переважно був зібраний у Науковому архіві ІА НАН України. Увага зосереджується на результатах робіт новобудовних експедицій, що працювали у зоні будівництва Каховського водосховища, зокрема на відкритих ними пам'ятках доби енеоліту-бронзи (про діяльність цих експедицій див. дит.: Тарасенко 2018).

Створення Каховського водосховища у 1950-х рр. спричинило затоплення і підтоплення 210 тис. га землі. Роботи новобудовних експедицій Інституту археології АН УРСР проводились у стислі терміни та мали рятівний характер.

Територія водосховища є частиною Нижньодніпровського регіону, який в археології часто розглядають окремо, через особливості матеріальних решток. Цей регіон на початку 1950-х рр. досліджений був слабо та нерівномірно, переважно південна його частина. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. основні археологічні дослідження тут були пов'язані з діяльністю Херсонського музею і з такими видатними ученим, як В.І. Гошкевич та І.В. Фабриціус.

Розвідки 1951 р. Постійної археологічної експедиції ІА АН УРСР (кер. М.Я. Рудинський), О.В. Бодяньського та І.І. Артеменка на території майбутньої ГЕС свідчили про значну насиченість її пам'ятками різного характеру та часу. Було зафіксовано понад 1000 курганів та понад 100 поселенських структур (Предварительные данные... 1951; Бодяньський 1951; Артеменко 1951).

Крім того, було встановлено таку закономірність: вздовж узбережжя переважали поселенські пам'ятки та ґрунтові могильники, а на незначній відстані від них, у степу – окремі кургани та курганні групи. Подальші стаціонарні роботи 1951–1954 рр. були зосереджені у 13 населених пунктах, де працювало п'ять археологічних експедицій: Бериславсько-Каховська, Гаврилівська, Нікопольська, Нікопольсько-Гаврилівська, Горностаївська. Зазначимо також, що науковий склад Інституту археології на той час становив 39 наукових співробітників, які працювали у складі трьох відділів (первісної археології, скіфо-античному, слов'янської археології) (Штатное расписание... 1950; Протокол № 12).

Пам'ятки енеоліту. На початок 1950-х рр. степовий енеоліт України вивчався передусім на матеріалах поховань (Маріупольський могильник та інші). Степову частину України у часи раннього енеоліту населяло кілька груп племен. Вперше культура раннього енеоліту була вивчена на матеріалах поселення Середній Стіг ІІ (Лагодовська 1957, с. 74).

Дослідження на новобудовах дали матеріал як з поховань, так і стоянки та поселення цього періоду. Так, Горностаївською експедицією під час досліджень курганів було відкрито енеолітичні поховання. У нижніх шарах пізньоскіфського поселення Золота Балка (дослідження Нікопольсько-Гаврилівської експедиції) було виявлено матеріал енеолітичної стоянки. Крім того, ця ж експедиція відкрила та дослідила енеолітичне поселення Михайлівка І. На його основі було виділено нижньомихайлівську культуру. В.М. Даниленко прийшов до висновку, що ямна культура не була найдавнішою скотарською культурою українських степів (Даниленко 1974): їй передували кілька хронологічних ланок часів енеоліту.

Нижньомихайлівська культура була поширена на значній території у степовій смузі від Подоння до Подунав'я. На сьогодні відома незначна кількість поселень цієї культури, на яких виявляють напівземлянкові житла з відкритим вогнищем. Особливість кераміки: ліпна, плоскодonna, із

темною підлощеною поверхнею доволі високої якості, оздоблена шнуром. Поховання здійснювались у ґрунтових могильниках та курганах. Саме ці племена, на думку більшості дослідників, почали виготовляти антропоморфні стели. Клади небіжчиків у кам'яні скрині, нерідко прикрашені орнаментом, та продовжили традицію будівництва курганів у степу.

Згідно з концепцією розвитку степового енеоліту В.М. Даниленка існувало дві лінії його розвитку: «ямна» та азово-чорноморська. Пам'ятки нижньомихайлівської культури належали до другої (Даниленко 1974), що об'єднувало їх з наступною кемі-обінською культурою.

У 1951 р. досліджувався ґрунтовий могильник біля с. Осокорівка, розміщений на краю берега р. Базавлук. Він щорічно піддавався руйнуванню весняними повенями та постраждав від окупів воєнного часу. Могильник був великих розмірів, однак дослідити тоді вдалося незначну його частину (17 поховань різного часу на площі 330 м²). Поховання були здійснені під кам'яними закладками та спорудами типу кромлехів. Енеолітичні поховання збереглися погано. Кераміка подібна до осокорівської була виявлена на Михайлівському поселенні у нижньому шарі (Рибалова 1960, с. 12). Культурний зв'язок Осокорівки та Михайлівки I був встановлений В.М. Даниленком (Даниленко 1974, с. 32).

Пам'ятки доби ранньої та середньої бронзи у досліджуваному районі належали до ямної та катакомбної КІС. Новобудовними експедиціями було виявлено поселення, ґрунтові та курганні могильники. Цей матеріал, що походив із різного типу пам'яток, значно збагатив матеріальну базу.

Матеріал, виявлений у 1950-х рр., дозволив переглянути характеристику *ямної КІС*. Розкопками на Михайлівському поселенні (Михайлівка II і III) був виявлений матеріал, що свідчив про досить високий рівень розвитку його населення: було відкрито кам'яні житла, оборонні споруди, предмети побуту, які свідчили про характер господарства та заняття представників спільноти. Було реконструйовано майстерню для виготовлення металевих виробів (Лагодовська, Шапошнікова, Макаревич 1962). Дослідниця Михайлівського поселення О.Ф. Лагодовська, оцінюючи значення Михайлівського поселення, писала, що вивчення цієї пам'ятки дозволить ставити питання про складання ямної культури. У середньому шарі поселення (Михайлівка II) було виявлено трипільський імпорт, що відкривало питання синхронізації двох культур (Лагодовська 1955).

Дослідники Михайлівського поселення його середній та верхній шари (Михайлівка II і III) відносили до різних етапів розвитку ямної культури (Лагодовська, Шапошнікова, Макаревич 1962). Згодом О.Г. Шапошнікова, вивчаючи керамічний матеріал Михайлівки II, поділила його на два культурні горизонти. Аналогії кераміці нижнього горизонту Михайлівки II вона вбачала у матеріалах поселення Нижній Рогачик та об'єднала обидві пам'ятки у рогачицький тип. Згодом, на його основі було виділено рогачицьку культуру (Спіцина 2010).

Певні спостереження щодо пізнього періоду ямної культури відмітив Д.Т. Березовець під час розкопок курганів у с. Кут. В одному із поховань він виявив поруч два горщики ямного і катакомбного типів. Подібне спостерігав у могильнику біля хут. Хмельницького. Таким чином, дослідник підняв питання можливого співіснування пізньоямного та ранньокатакомбного населення – питання, яке у свій час дуже жваво дискутувалося.

Катакомбна КІС. Дослідження на новобудовах дали новий матеріал для вивчення поховань катакомбного населення у регіоні та певних спостережень щодо ранньокатакомбної культури. Так, О.Г. Шапошнікова опублікувала матеріал з ґрунтових поховань під кам'яними кромлехами могильників катакомбного часу (Осокорівський, Гаврилівський, Леонтіївський I і II) та зробила висновок, що ямні і катакомбні племена протягом якогось часу співіснували на цій території (Шапошнікова 1961, с. 11). Нижньорогачицький ґрунтовий могильник, досліджений Д.Т. Березовцем у 1951 р., також містив поховання катакомбного часу. Наявність й інших безкурганних могильників катакомбного часу з характерним для цієї культури інвентарем (Михайлівка, Любимівка, Осокорівка) свідчила про існування такої традиції у цього населення Нижньодніпровського регіону (Березовець, Березанська 1961, с. 45).

Пам'ятки пізньої бронзи представлені матеріалом бабинської, зрубної, сабатинівської та білозерської культур – поховання у ґрунтових могильниках, насипах курганів та поселення, часто у нижніх шарах більш пізніх поселень (пізньоскіфських, черняхівських).

У місці будівництва Каховського водосховища було зафіксовано три поселення *бабинської культури* (Бабино, Золота Балка, Зміївка). За даними дослідниці культури С.С. Березанської, під час будівництва Дніпрогесу було відкрито 10 поселень цієї культури (Березанська 1986, с. 8). На її думку, така відмінність могла статися через стислі терміни дослідження у 1950-х рр., а тому більшість по-

селень були втрачені і знищені водосховищем. Адже, найбільші скупчення поселень цієї культури, як правило, зосереджувалися біля річок.

У 1954 р. Нікопольсько-Гаврилівська експедиція досліджувала епонімну пам'ятку бабинської культури – поселення Бабине 3. На той час питання про існування культури тільки ставилось археологами. Дослідник пам'ятки А.В. Добровольський писав, що на поселенні Бабине 3 було виявлено кераміку типу сад ім. Шевченка у Дніпропетровську, яка поширена на значній території УРСР і за її межами, а також те, що досі жодне поселення з керамікою цього типу на півдні України не було досліджене, пункт Бабине 3 було включено до пам'яток, які потребують повторного огляду і якщо знадобиться то стаціонарних розкопок (Добровольський 1957).

На Зміївському поселенні пізньої бронзи, згідно з підрахунками, кераміка з наліпним чи рельєфним валиком складала ¼ частину від усього комплексу. Валик розміщувався на краю вінчика, на шийці чи на плічках. Кераміка мала аналогії серед матеріалу саду Шевченка з Дніпропетровщини (Бураков 1961).

Під час розвідок та розкопок Нікопольсько-Гаврилівська експедиції у с. Золота Балка було відкрито чотири ґрунтові могильники доби бронзи (ранньої і пізньої) та поселення, яке відносять до бабинської та сабатинівської культур.

Що стосується поховань бабинської культури, то у археологів не було розробленого інструментарію для їх виділення; їх почали фіксувати у курганах тільки з 1970-х рр. С.С. Березанська писала, що її представники часто ховали покійників у ямах з підбоям, які могли бути зміненним варіантом катакомби, поховальної споруди попереднього періоду (Березанська 1986, с. 14). Інвентар бабинських поховань досить бідний, а часто у 50 % він відсутній взагалі. У таких випадках допомагає стратиграфія курганів, однак у 1950-х рр. ями з підбоями не фіксувалися (Там само, с. 15). Цікаво, що під час розкопок одного із курганів у с. Кут Д.Т. Березовець зафіксував поховання із кістяною пряжкою з отворами (курган 28, поховання 16) та визначив його як пізньобронзове (Березовець 1960).

Пам'ятки бабинської культури у регіоні С.С. Березанська виділяє в окремий нижньодніпровський варіант (Березанська 1986, с. 29-30).

Зрубні пам'ятки. Ще з часів періодизації В.О. Городцова пам'ятки пізньої бронзи у регіоні об'єднувалися у зрубну культуру. На початок 1950-х рр. О.О. Кривцова-Гракова узагальнила знання про зрубну культуру і виділяла у зазначеному регіоні пізній етап зрубної культури та білозерський і сабатинівський етапи зрубної культури. Згодом, з отриманням нового матеріалу почали виділяти зрубну культуру Лівобережної України, сабатинівську та білозерську культури пізньої бронзи у такій хронологічній послідовності, відповідно.

Матеріал зрубної культури, здобутий новобудовними експедиціями у 1950-х рр. у нашому регіоні, не значний. Головним чином він представлений впускними похованнями у курганах (Грушівка, Кут, Нижній Рогачик, Мар'їнське). Найбільше поховань цього часу виявлено у курганах с. Кут (Березовець 1960). Із понад 80 виявлених тут поховань доби бронзи, тільки 14 належали до пізньобронзової доби (розкопки 1952 р., кургани 28–32). У курганах с. Мар'їнське із загальної кількості поховань – 38, поховань із горщиками зрубного типу – 4 (Березовець, Покровська, Фурманська 1960), але, можливо, зрубними були і безінвентарні зібгані поховання у ґрунтових ямах.

Пам'ятки сабатинівської та білозерської культури були представлені поселеннями (Ушкалка, Бабино 4, Зміївка, Дудчани, Золота Балка), ґрунтовими могильниками (Зміївка, Золота Балка, Осокорівка) та похованнями у курганах (Первомаївка).

Дослідження 1951–1954 рр. на Нижньому Дніпрі у зоні будівництва дали можливість з'ясувати послідовність існування сабатинівської та білозерської культур. Головним чином завдяки розкопками Д.Я. Телегіна на поселенні Ушкалка, де культурний шар виявився розділеним на два горизонти: нижній (сабатинівський) і верхній (білозерський). Таким чином, була заперечена думка О.О. Кривцової-Граковою, яка розміщувала дві культури у протилежній послідовності (Телегін 1961, с. 14). Це дозволило переосмислити відомий раніше матеріал та переглянути датування культур.

Матеріал зазначених культур було виявлено: с. Зміївка (поселення сабатинівської і білозерської культур, ґрунтовий могильник цих же культур біля поселення Зміївка I (Бураков 1961)); поселення пізньої бронзи Дудчани I (Белановська 1960; Вязьмітіна 1960); сабатинівське поселення у Золотій Балці та два ґрунтові могильники (Золота Балка I і II), що містили поховання пізньої бронзи (Вязьмітіна 1961); Осокорівський могильник, де було виявлено скорчені поховання під кам'яними закладками з керамікою доби пізньої бронзи (Рибалова 1960). Також на

Бериславському поселенні (Слобідка, передмістя Берислава), яке відносять до II–IV ст. н. е. виявлено залишки кам'яних споруд та вироби доби пізньої бронзи. У с. Усть-Кам'янка на багатошаровому поселенні виявлено шар доби пізньої бронзи, а поруч курганний могильник доби бронзи (Махно 1951). У с. Осокорівка було виявлено цілу низку скорчених поховань (Рибалова 1960). У с. Первомайівка у двох курганах відкрито білозерські поховання (Іллінська, Ковпаненко, Петровська 1960).

Висновки. Під час будівництва Каховського водосховища було розкопано значну кількість пам'яток різного часу, проте переважну більшість складають пам'ятки доби бронзи усіх періодів (ямна, катакомбна, бабинська, зрубна, сабатинівська, білозерської культури та КІС). Крім того, тут було виявлено і пам'ятки ранішої доби – енеоліту. Їх кількість була значно меншою, однак значення їх для вивчення доби енеоліту–бронзи було не менш важливим.

Дослідження деяких пам'яток у подальшому зумовили виділення нових культур (нижньомихайлівська, рогачицька, бабинська). Розкопки Михайлівського поселення дали значний матеріал, що дозволив поточнити періодизацію ямної культури та докладніше вивчити господарство, побут, домобудівництво цих племен. Наявність у катакомбній культурі Нижнього Дніпра ґрунтових поховань свідчила про особливості поховального обряду цих племен у регіоні. Значний і не менш важливий матеріал було отримано для вивчення сабатинівської та білозерської культур.

Цінність досліджень 1950-х рр. полягала у тому, що експедиції досліджували різні типи пам'яток: як поселенські, так і поховальні, що дозволяло повніше вивчити різні аспекти життя племен за доби енеоліту–бронзи. Відкриті експедиціями 1950-х рр. поселення, як правило, були багатошаровими, мали чітку стратиграфію, важливу для датування тієї, чи іншої культури. Це дозволило поточнити періодизацію доби енеоліту–бронзи, встановити послідовність деяких культур.

ЛІТЕРАТУРА

- Артеменко, И. И. *Дневник разведки в районе затопления на Днепре Постоянной археологической экспедиции Института археологии АН УССР на новостройках юга Украины*. Науковий архів Інституту археології НАН України. 1951. Ф. ек. 1951/12.
- Березанская, С. С. 1986. Культура многоваликовой керамики. В: Березанская, С. С., Отрощенко, В. В., Чередниченко, Н. Н., Шарафутдинова, И. Н. *Культуры эпохи бронзы на территории Украины*. Киев: Наукова думка, с. 5-43.
- Березовець, Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. *Археологічні пам'ятки*, 1960, 9, с. 39-87.
- Березовець, Д.Т., Березанська, С. С. Поселення і могильник епохи бронзи біля с. Нижній Рогачик. *Археологічні пам'ятки*, 1961, 10, с. 40-45.
- Березовець, Д. Т., Покровська, Є. Ф., Фурманська, А. І. Кургани епохи бронзи поблизу с. Маряньського. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 1960, 9, с. 102-126.
- Белановська, Т. Д. Розкопки поселення перших століть нашої ери в с. Дудчанах. *Археологічні пам'ятки*, 1960, 9, с. 210-214.
- Бодяньський, О. В. *Щоденник археологічних дослідів на нижньому Дніпрі та Дніпрових порогах 1951 року, рукопис*. Науковий архів Інституту археології НАН України. 1951. Ф. ек. 1951/12.
- Бураков, А. В. Поселення епохи бронзи біля с. Зміївка. *Археологічні пам'ятки*, 1961, 10, с. 26-39.
- Вязьмітіна, М. І. Могильник епохи бронзи біля с. Золота Балка. *Археологічні пам'ятки*, 1961, 10, с. 64-74.
- Вязьмітіна, М. І. Поселення II–IV століть нашої ери в с. Дудчани. *Археологічні пам'ятки*, 1960, 9, с. 215-223.
- Даниленко, В. Н. *Энеолит Украины: этноисторическое исследование*. Киев: Наукова думка, 1974.
- Добровольский, А. В. Поселение бронзового века Бабино III. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 1957, 7, с. 40-55.
- Іллінська, В. А., Ковпаненко, Г. Т., Петровська, Є. О. Розкопки курганів епохи бронзи поблизу с. Первомайівка. *Археологічні пам'ятки*, 1960, 9, с. 127-140.
- Лагодовская, Е. Ф. Михайловское поселение и его значение. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 1955, 4, с. 119-121.

- Лагодовська, О. Ф. Скотарсько-землеробські племена на території Лівобережної України. В: *Нариси стародавньої історії Української РСР*. Київ: вид-во Академії наук Української РСР, 1957, с. 73-84.
- Лагодовська, О. Ф., Шапошнікова, О. Г., Макаревич, М. Л. Михайлівське поселення. Київ, 1962.
- Предварительные данные об археологических памятниках находящихся на территории строительства Каховской Гидроэлектростанции и Южно-Украинского канала*. Науковий архів Інституту археології НАН України. 1951. Ф 62, №153, арк. 30-53.
- Протокол № 12. Адмін архів НА ІА НАНУ. Протоколи засіданий Ученого Совета за 1950 год. Адм. арх. 1950/33, кн. №1.
- Рибалова, В. Д. Могильник епохи бронзи в с. Осокорівка. *Археологічні пам'ятки*, 1960, 9, с. 5-13.
- Спіцина, Л. А. 2010. Поселення Нижній Рогачик. *Археологія і давня історія України*, 2010, 2, с. 5-12.
- Тарасенко, І. Г. 2018. Новобудовні експедиції у зоні спорудження Каховського водосховища. *Археологія*, 3, с. 126-146.
- Телегін, Д. Я. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я (за матеріалами розкопок в с. Ушкалка). *Археологія*, 1961, XII, с. 3-15.
- Шапошнікова, О. Г. Могильник епохи ранньої бронзи на Нижньому Дніпрі. *Археологічні пам'ятки*, 1961, 10, с. 3-11.
- Штатное расписание на 1950 г.* Науковий архів Інституту археології НАН України. 1950, Ф 62, опис 1, №134.

Iryna Tarasenko,
Junior researcher, Institute of Archeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

MONUMENTS OF THE ENEOLITHIC - BRONZE AGE EXPLORED BY THE SAVING EXPEDITIONS ON THE SOUTH OF UKRAINE IN THE 1950S

In the paper the activity of the saving expeditions of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian SSR that had been worked in the area of the construction of Kakhovka Water Reservoir during 1951–1955 is analyzed.

The material of these studies significantly enlarged the historical map of the region. In the Eneolithic the region was inhabited by the tribes of Nyzhne-Mykhailivska culture (Osokoriivka, Mykhailivka). The largest number of sites mostly burials were left by the Yamna and Catacombna tribes. The region was inhabited by people of the Babynska, Sabatynivska and Belozerska cultures (Hrushivka, Kut, Babyne, Liubymivka, Ushkalka, Zmieivka, etc.) during Late and Final Bronze Age. An important discovery for the study of the Yamna cultural and historical community was the excavation of the Mykhailivka settlement. Studies of some monuments later led to the selection of new cultures (Nyzhne-Mykhailivska, Rogachytska, Babynska).

Excavations of the Mikhailivka settlement provided significant material, which allowed clarifying the periodization of the Yamna culture and to study in more detail the economy, life, house-building of these tribes. The presence of soil burials in the Catacombna culture of the Lower Dnieper testified to the peculiarities of the burial rites of these tribes in the region. Significant and no less important material was obtained for the study of the Sabatynivska and Belozerska cultures. The value of research in the 1950s was that the expeditions explored different types of monuments: both settlement and burials, which allowed a fuller study of various aspects of tribal life during the Eneolithic–Bronze Age. The settlements discovered by the expeditions of the 1950s were usually multi-layered and had a clear stratigraphy, important for dating a particular culture. This allowed specifying the periodization of the Eneolithic–Bronze Age, to establish the sequence of some cultures.

Keywords: *Saving expeditions, 1950s, Kakhovka Water Reservoir, Eneolithic–Bronze Age, Yamna, Catacombna, Babynska, Sabatynivska and Belozerska cultures.*